

FRIDA KAHLO (1907-1954): LA SEVA SALUT I ELS METGES

CARRAU i BUENO, Ida

 <https://orcid.org/0000-0002-5548-6453>

1. Arxivera. Regió Sanitària Barcelona (Servei Català de la Salut), Barcelona (Barcelonès). icarrau@catsalut.cat

Rebut: 25 de juliol de 2024

Acceptat: 10 de setembre de 2024

Figura 1. Frida Kahlo al seu estudi, amb el Dr. Juan Farill.
Fotografia de Gisèle Freund, 1951. (Foto: Museu Frida, Mèxic).

CITACIÓ DE L'ARTICLE: CARRAU i BUENO, Ida. "Frida Kahlo (1907-1954): la seva salut i els metges". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2025; 83: 185-207. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2025.83.8>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Ida Carrau i Bueno, 2025

DOI:10.1344/gimbernat2025.83.8

INTRODUCCIÓ

Magdalena Carmen Frida Kahlo Calderón (Coyoacán, Ciutat de Mèxic, 6 de juliol de 1907), més coneguda com a Frida Kahlo, va ser una pintora mexicana de gran renom. Era la tercera filla del matrimoni format per l'alemany Wilhelm Kahlo i la seva dona mexicana, Matilde Calderón. En paraules del seu pare,¹ Frida era la filla més intel·ligent i la nena dels seus ulls. Tenia la intenció d'estudiar medicina i amb quinze anys va decidir escollir un programa d'estudis orientat a les ciències naturals, fet que li facilitaria l'accés a la Facultat de Medicina. Però la seva infància va estar marcada per dos episodis que li van trasbalsar la vida. El primer, a l'edat de sis anys va patir la poliomièlitis, que li va afectar la cama dreta, de manera que es va veure obligada a romandre al llit durant un bon temps. De resultes d'aquesta malaltia, li quedaran la cama més prima i el turmell i el peu lleument deformats. Aquesta deformitat, Frida l'intentava dissimular amb llargues faldilles perquè no se li veiés la cama. La prescripció del metge va ser l'exercici físic, que incloïa la pràctica de tota mena d'esports (des de futbol a boxa). Aquesta limitació, amb constants operacions i tractaments, condicionà la petita Frida a no tenir gaire relació amb els altres nens, cosa que va fer-ne motiu de burleta amb frases com "*Frida, pata de palo!*" o "*Frida la coja*", fet que la portà a ser una nena introvertida i a jugar amb "amics imaginaris". Durant la seva infància també tingué la varicel·la i el xarampió i visqué amb la constant preocupació de la salut del seu pare, que tenia freqüents atacs epilèptics produïts pel traumatisme d'una caiguda accidental.

Un 17 de setembre de 1925, i amb només 18 anys, la vida de Frida va fer un gir de noranta graus: tornant del col·legi, va patir un greu accident mentre viatjava en autobús, amb la malastrugança que aquest vehicle va xocar amb un tramvia. En un principi no va ser conscient de la gravetat dels fets; en cap moment no va plorar, ja segurament estava en xoc posttraumàtic: "*El choque nos botó hacia adelante y a mí el pasamanos me atravesó como la espada a un toro. Un hombre me vio con una tremenda hemorragia, me cargó y me puso en una mesa de billar hasta que me recogió la Cruz Roja*" (Figura 2).² En aquest autobús, també hi viatjava el seu company d'escola i primer amor de joventut, Alejandro Gómez Arias, que recordà l'escena d'aquesta manera: "*Frida estaba completamente desnuda. El choque desató su ropa. Alguien del camión, probablemente un pintor, llevaba un paquete de oro en polvo que se rompió, cubriendo el cuerpo ensangrentado de Frida (...). Me quitó el saco y la tapé con él. Creía que iba a morir*".³ Les conseqüències van ser desastroses: l'espatlla esquerra dislocada, un os del coll fracturat, la columna lumbar trencada per tres punts, dues costelles fracturades, la cama dreta trencada

en onze punts i el peu dret dislocat i aixafat. El passamà d'acer li havia travessat el dors, empalant l'abdomen i sortint per la matriu (al respecte Frida comentà anys més tard que a causa d'aquest accident havia perdut la seva virginitat). Les ferides produïdes per l'accident li van fer patir més de trenta operacions al llarg de la vida i la van mantenir postrada al llit durant llargs períodes. En aquest cas va estar enllitada a l'Hospital de la Creu Roja aproximadament un mes, on fou atesa pels metges Díaz Infante i Pedro Calderón.

Frida durant la seva convalescència es dedicà a pintar: el pare, aficionat a les arts i a la fotografia, inicià la seva filla en aquestes activitats; a l'hospital, la mare li portà un cavallet i una capsa de colors a l'oli, amb pinzells i una paleta: *"Sin pensarlo mucho, comencé a pintar. Creí tener energía suficiente para hacer cualquier cosa en lugar de estudiar para doctora"*.⁴ Mentre estava malaltissa, a banda de pintar, mantenia correspondència amb Alejandro: *"En este hospital"* [Hospital de la Creu Roja], li va dir Kahlo a Gómez Arias, *"veo la muerte bailar alrededor de mi cama por la noche"*.⁵ Durant tres mesos va ser atesa pel doctor Alfonso Ortiz Tirado.

Figura 2 "El accidente", 1926. Llapis sobre paper.
(Foto: Col·lecció de Juan Coronel, Cuernavaca, Mèxic).

L'any 1922 conegué a qui ella va considerar el seu gran amor, el pintor Diego Rivera, amb qui al llarg del temps van tenir una relació turbulenta. Les versions són diverses. Alguns historiadors parlen que es van conèixer quan ell pintava el mural *La Creación* a l'Escuela Nacional Preparatoria, i altres autors parlen d'una festa a casa de la fotògrafa Tina Modotti. El fet és que en aquell moment, Diego, que estava en plena crisi amb la seva segona dona, Guadalupe "Lupe" Marín, clissà Frida, que es convertí en la seva tercera esposa. La diferència d'edat era abismal: els separaven 21 anys. La seva unió va esdevenir una muntanya russa d'anades i vingudes, separacions, retrobaments i infidelitats per part de tots dos. El mateix Diego justificava la seva infidelitat dient-li a Frida que un metge li havia comentat que estava incapacitat per a la monogàmia. Diego, que va tenir com a referents els pintors José Guadalupe Posada, José Clemente Orozco i David Alfaro Siqueiros, entre d'altres, era en aquells moments secretari general del Partit Comunista de Mèxic. Al llarg de la seva vida, també tingué relació amb l'àmbit de la medicina: pintà dos murals al vestíbul de l'auditori de l'Instituto Nacional de Cardiología⁶ de Ciutat de Mèxic, aleshores situat a l'avinguda de Cuauhtémoc, encarregats el 1944 pel seu director, Ignacio Chávez.

El gran desig de Frida era ser mare; l'any 1929 va quedar embarassada de Diego, però a causa de les seqüeles de l'accident, l'embaràs, de tres mesos de gestació, va ser interromput per decisió del doctor Jesús Marín. Arran d'aquesta experiència pintà l'obra *Frida y la cesàrea* (1931, Figura 3): hi apareix Frida a primer terme, tombada en un llit i amb els ulls tancats; a l'interior del seu estómac, un fetus en posició cefàlica; al costat, un nadó somrient; damunt d'ell, el rostre de Diego; a la dreta, una infermera i al fons un grup de metges amb bata blanca, en plena operació quirúrgica.

Ella mateixa explicà com la pintura la va ajudar a superar aquests mals moments: "*La pintura me completó la vida. Perdí tres hijos y otra serie de cosas que hubieran llenado mi vida horrible. Todo eso lo sustituyó la pintura*".⁷

El matrimoni retornà a Mèxic per un període curt de temps i allà van fer amistat amb el cineasta rus Serguei Eisenstein, que en aquells moments estava rodant la pel·lícula *¡Que viva México!*

L'any 1932 van establir la seva residència als Estats Units. El trasllat fou conseqüència dels aires polítics convulsos d'aquell moment a Mèxic, però també perquè Diego Rivera havia estat invitat a pintar un seguit de murals a l'estat de Califòrnia. A San Francisco, Frida va fer amistat personal amb el doctor Leo Eloesser Corr ("*mi doctorcito*", l'anomenava), reconegut cirurgià del San Fran-

cisco General Hospital i professor de la Facultat de Medicina de Stanford, que es convertirà en el seu conseller mèdic, el seu metge de capçalera, el seu confident i amic de per vida.⁸

Frida pintà el *Retrato del Dr. Leo Eloesser* (1931, Figura 4). Representà el doctor d'estatura baixa (1,50 m, segons sembla operava pujat damunt d'un tamboret), un home amb bigoti, vestit amb camisa de coll alt amb jaqueta, recolzat en una taula en la qual hi ha la maqueta d'un veler. Utilitzà colors terrossos, amb diverses tonalitats de marrons; només la camisa del doctor i les veles del vaixell són blanques. El vaixell, propietat del metge, Frida l'anomenà "*Tres Amigos*" per l'amistat entre ella, el doctor i Diego. L'afecte amb Frida va durar fins a la seva mort; era un admirador del treball de Kahlo i un gran amant de les arts. Aquesta obra actualment es troba a la Facultat de Medicina de la Universitat de Califòrnia, a San Francisco.

A continuació es traslladaren durant un temps a Nova York, on Frida va ser operada novament dels seus mals pel doctor Phillip D. Wilson, de l'Hospital for Special Surgery de New York. A Detroit, i novament embarassada de quatre mesos, començà a tenir molèsties i consultà el ginecòleg i obstetra Jean Paul Pratt, de l'Hospital Henry Ford, el qual li receptà una dosi de quinina i una purga d'oli de ricí molt forta, però les hemorràgies continuaven ("*Empecé anotar que me bajaba una especie de sanguaza casi a diario, me alarmé y vi al doctor Pratt, y él me dijo que todo era natural*").⁹ El doctor Pratt la va convèncer que podria tenir un fill sense gaires dificultats realitzant-li una cesària. Tot i això, Frida, va decidir consultar el doctor Eloesser ("*¿Usted cree que sería más peligroso abortar que tener el hijo?. Pero no sé por qué el Dr. Pratt piensa que me convendría más tener el hijo... Yo no quiero darle más molestias, no sabe usted, doctorcito, lo que me apena tenerlo que molestar con estas cosas, pero le hablo más que como a un médico como al mayor de mis amigos y su opinión me ayudará como usted no tiene idea, pues no cuento con nadie aquí*").¹⁰ Finalment, el 4 de juliol de 193, Frida va patir un nou avortament.

Frida sol·licità que li ensenyessin el fetus perdut, però l'hospital s'hi negà i durant el temps que va estar ingressada demanà diversos llibres que il·lustrassin l'anatomia humana d'un fetus. Des de la direcció de l'hospital se li negà per no ocasionar-li una depressió perinatal per la pèrdua del fill. Diego, però, li va proporcionar aquestes il·lustracions mèdiques per tal que pogués exterioritzar el seu dol a través de la pintura. Va decidir pintar aquesta terrible experiència a l'obra titulada *Henry Ford Hospital o La cama volando* (1932, Figura 5). En primer terme la pintora, nua, jeu desvalguda en un gran llit que flota a l'espai; els llençols tacats de sang i de

Figura 3. "Frida y la cesárea", 1931.
Oli sobre tela.
(Foto: Museu Frida Kahlo, Mèxic).

Figura 4. "Retrato del Dr. Leo Eloesser",
1931. *Oli sobre masonita.*
(Foto: University of California, School of
Medicine, San Francisco).

la mà de Frida, subjecta unes cintes, com si fossin diversos cordons umbilicals d'on surten diversos objectes: al centre un fetus, el nen perdut (“*El feto no se formó, pues salió como desintegrado a pesar de tener ya tres meses y medio de embarazada*”, “*el pequeño Dieguito*”),¹¹ a banda i banda, un tors humà (on es veuen els òrgans interns) i un cargol (símbol de la sexualitat i de la lentitud d'un avortament, segons Frida); a baix, una orquídia violeta que li havia regalat Diego (en forma de vulva), a l'esquerra un objecte metàl·lic (per a alguns historiadors, un aparell per a ser utilitzat per al raspant uterí; per a d'altres, una autoclau, un aparell per esterilitzar l'instrument quirúrgic, que a la vegada feia referència a la societat industrialitzada); i finalment, la seva pelvis, que pinta amb un sacre i uns acetàbuls massa grans. A la llunyania, un paisatge industrial, possiblement la ciutat de Detroit (una zona industrial de la Ford Motor Company, que havia visitat Diego per la realització del mural *Hombre y máquina*, un encàrrec del Detroit Institute of Arts). El mateix Diego pintà en una de les parets d'aquest gran mural la seva decepció, la representació d'un fetus tancat dins de l'úter.¹²

Aquesta temàtica es convertí en una fixació per a Frida (*Frida y el aborto*, 1932): el personatge femení ha perdut el fetus i el cordó umbilical s'enreda per la cama esquerra de Frida fins a arribar al seu melic), que col·leccionà tot el que estigués relacionat amb els parts, fins al punt de conservar, a la seva habitació de La Casa Azul, un fetus humà amb cloroform, regal del doctor Eloesser, i que ella anomenava “*mi niño*”. Entre setembre i octubre d'aquell any, 1932, retornà a Mèxic per cuidar la seva mare, que degut a una complicació d'una cirurgia de vesícula biliar, finalment mor.

Un any més tard, amb només 28 anys, Frida patí un nou avortament, el tercer. Aquesta vegada l'atengué el doctor Robert Milton Zollinger, del Medical Center del College of Medicine de Columbus, posteriorment professor de cirurgia a Harvard. Les despeses hospitalàries portaven de cap Diego i maleïa que aquesta era la causa per la qual sempre tenien problemes econòmics. Fou en aquella època quan Diego mantingué una relació amb la germana petita de l'artista, Cristina.

Durant un temps Frida se separà del seu marit i caigué en l'alcoholisme. Així i tot, tingué breus relacions, de les quals tenim coneixença gràcies a uns papers on anotà els noms de més de vint dels seus amors,¹³ entre ells el dibuixant català Josep Bartolí i Guiu.¹⁴ Aquesta llista d'amants la va escriure mentre era a la sala d'espera de la clínica del doctor Efrén Villafuente, de l'Hospital Benito Juárez de Mèxic.

Durant l'any 1934 Frida va ser hospitalitzada per extirpar-li l'apèndix i també per curar-li les úlceres del peu dret, el qual li feia tant de mal que havia dit més d'una

Figura 5. "Henry Ford Hospital", 1932. Oli sobre làmina. (Foto: Museu Dolores Olmedo, Mèxic).

Figura 6. "Autorretrato dedicado al Dr. Eloesser", 1940. Oli sobre masonita. (Foto: Museu Frida Kahlo, Mèxic).

vegada que no tenia remei i que un dia es decidiria que l'hi tallessin perquè no li provoqués més dolor. Un any més tard, s'operà novament el peu dret.

L'any 1937 la parella, un cop junts de nou, acull a Mèxic Lev Trotski, refugiat polític rus amb qui Frida mantindrà una relació amorosa i li pintarà l'autoretrat *Entre las cortinas* (1937). La relació amb Diego es tensa i això es reflecteix en altres obres que realitza, que mostren el dolor i la ràbia que sent per ell, com és el cas de *Recuerdo* (1937) i *Recuerdo de la herida abierta* (1938). El català Wenceslau Dutrem i Domínguez, que estava exiliat a Mèxic, va ser metge de capçalera de Trotski i fou qui l'atengué quan patí l'atemptat que li causà la mort, l'any 1940.

El 1938 Frida conegué André Breton a Mèxic. Breton, que havia fet alguns estudis de medicina i ja era un escriptor reconegut, assagista i teòric de l'art, li proposà una exposició a París. Abans, Frida assistí a la seva exposició a Nova York, on rebé molt bones crítiques de la seva obra. Li compraren quadres l'actor Edward G. Robinson i el doctor Roose de Nova York, entre altres personatges.

El gener de 1939, es dirigeix cap a França i quan hi arriba contrau una infecció renal que l'obliga a ingressar a l'Hôpital Americain de París, on en tenen cura els metges Henry Bayon, Thierry de Martel i Henri Oberthür. Tot i que el diagnòstic mèdic va ser de forts còlics i restrenyiment, Frida explica que ha tingut una infecció bacteriana causada per una "mugrienta ensalada" que va menjar a casa d'André Breton.

A París tindrà l'oportunitat de conèixer el cercle surrealista de l'època: Marcel Duchamp, Paul Éluard, Pablo Picasso, Wassily Kandinsky i Max Ernst. Una de les seves pintures exposades, *La família (Mis abuelos, mis padres y yo)*, 1936) va ser comprada pel doctor Reeve. Durant la seva estada es va sumar a la Commission Internationale pour l'Aide aux Réfugiés Espagnols i relatà a Diego que la França que tan bé l'havia acollida, en realitat era plena d'hipocresia de cara a l'exterior per com van ser tractats els espanyols que fugien de Franco i com van haver de suportar l'estada als camps de concentració francesos.

A final d'any, la parella començà els tràmits per a l'anul·lació del seu matrimoni, a instàncies de Diego, que considerava que era el millor per a tots dos. Frida es consolà novament amb la beguda.

L'any 1940 els metges Juan Farill Solares (cap del Servei d'Ortopèdia de l'Hospital Shriners de Mèxic) i Fred H. Albee (cirurgià de l'Hospital Cornell de Nova

York, especialitzat en empelts ossis), aconsellen a Frida que s'operi, però el doctor Eloesser s'hi oposa, li recomana repòs absolut i li prohibeix el consum de begudes alcohòliques. En agraïment a aquest facultatiu, per tots els seus consells, li pinta l'obra *Autorretrato dedicado al Dr. Eloesser*, amb la següent inscripció: “*Pinté mi retrato en el año de 1940 para el Doctor Leo Eloesser, mi médico y mi mejor amigo. Con todo mi cariño, Frida Kahlo*” (Figura 6). En aquest retrat veiem Frida enjoiada amb unes arracades regalades per Picasso i un collaret d'espines, recordatori del dolor de què, segons Frida, el doctor Eloesser l'alliberà.

Els dolors a l'esquena no li havien desaparegut; ben al contrari, anaven en augment, com també el consum d'alcohol. També li aparegueren uns fongs als dits de la mà dreta, que li ocasionaven més dolor, de manera que li resultava difícil dibuixar. Aquell any pintà *Las dos Fridas*, que en un principi ens recorda una escena de transfusió de sang; més enllà, però, creiem que representa les dues personalitats de Frida, en especial la plasmació d'una Frida dolguda per Diego i per la dissolució del matrimoni. Veiem dues Frides, assegudes i agafades per les mans. Totes dues dones estan rígides, ni es mouen ni es miren entre elles. Una, amb la vestimenta tehuana, l'altra, amb un vestit més elegant, més modern. Estan connectades per una vena, la Frida de l'esquerra, la menystinguda, deté el flux sanguini amb un mosquit quirúrgic sobre la taca del seu vestit blanc, mentre que l'altra, la que l'havia estimat, sosté a les mans un petit retrat de Diego.

Aquell mateix any, el 21 d'agost, van atemptar contra Lev Trotski, que va perdre la vida. Frida n'havia conegut l'assassí, el català Ramon Mercader, i per aquest motiu van recaure les sospites sobre la pintora, que durant unes hores va ser interrogada i empresonada.

Frida continuà amb els seus dolors i la seva salut anava deteriorant-se. En una carta adreçada al seu amic metge, el doctor Eloesser, li aconsellà ajuntar-se de nou amb Diego: “*Diego te ama mucho y tú lo amas. También es el caso, y lo sabes mejor que yo, que además de ti, él tiene dos grandes amores: 1) Pintura 2) Mujeres en general. Nunca ha sido, ni será, monógamo*”.¹⁵ A la vegada, li aconsellà enllitar-se, electroteràpia i tractaments de calci. Finalment, el 8 de desembre, es casa en segones núpcies amb Diego Rivera, però amb certes condicions: no tenir relacions amb ell.

Un any més tard, el 14 d'abril de 1941, mor d'un atac de cor el pare de Frida. Per a l'artista és un cop dur, fins al punt d'aprimar-se i veure desmillorat el seu aspecte físic. Uns anys més tard pintarà l'obra *Sin esperanza* (1945), on veiem una

Frida desnudrida i demacrada que és obligada a menjar per mitjà d'un embut a la boca —ja que en la seva vida real es negava a menjar—, tot un seguit d'aliments i a seguir dietes per engreixar-se.

Amb el pas del temps la seva pintura és reconeguda públicament en l'àmbit artístic i l'any 1943 és nomenada professora de pintura a la Escuela Nacional de Pintura, Escultura y Grabado La Esmeralda, tot i que en alguns moments, a causa dels seus problemes de salut, rep els seus alumnes, coneguts com "Los Fridos", a La Casa Azul de Coyoacán.

L'any 1944 comença a redactar el seu diari íntim. Escriu al doctor Eloesser: *"24 de junio de 1944. Ahora te estoy escribiendo desde la cama porque sigo «fregada» de la espina. Cada día estoy peor. Vi al Dr. Alejandro Velasco Zimbrón que es un famoso cirujano de huesos aquí. Me ordenó un "corset" que llevo desde hace cinco meses. Al principio me costó mucho trabajo acostumbrarme, pues es de la chingada aguantar esa clase de aparatos, pero no puedes imaginarte cómo me sentía de mal antes de ponerme ese aparato. Ya no podía materialmente trabajar pues me cansaba de todos los movimientos por insignificantes que fueran. Me mejoré un poco con el "corset" pero ahora vuelvo a sentirme igual de mal, y estoy ya muy desesperada pues veo que nada mejora la condición de la espina. Tengo mucho gusto de que vengas pues tú sabes cómo te quiero. Te mando miles de besos y mi corazón. Tuya, Frida".*¹⁶

Una de les seves obres conegudes d'aquell any és *La columna rota* (Figura 7): representada al centre de la composició, Frida, amb un rostre trist i ple de llàgrimes blanques, mira el buit. El seu cos tot ell un. Al mig es deixa entreveure la columna vertebral en forma de columna jònica trencada. El capitell li subjecta la barbata. Apareix tota recoberta de claus que perforen el seu cos nu. Porta una cotilla ortopèdica. L'escena ens recorda les representacions del martiri de Sant Sebastià.

La cotilla l'acompanyà tota la seva vida i durant els anys posteriors provà diversos aparells ortoprotètics d'acer, de cuir i de guix, que li dificultaven fer una vida normal, amb la consegüent intensificació del dolor d'esquena. Algunes d'aquestes cotilles les pintà, decorades amb la falç i el martell comunistes, a l'habitació d'un hospital.

Al llit hi estigué en diverses posicions: penjada d'uns anells d'acer o amb bosses de sorra que traccionaven els peus per redreçar-li l'esquena. Les puncions a l'esquena i el mal que li feia, la portaven a consumir alcohol, fet que deteriorava més la seva salut.

Figura 7. “La columna rota”, 1944. Oli sobre masonita. (Foto: Museu Frida Kahlo, Mèxic).

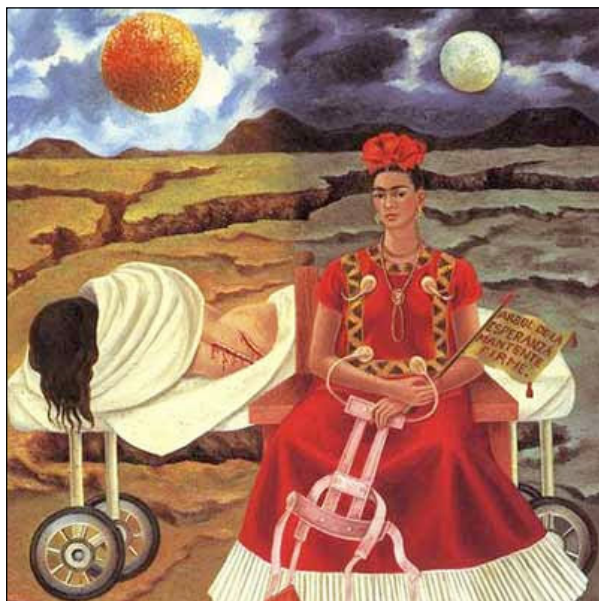

Figura 8. “El árbol de la esperanza. Mantente firme”, 1946. Oli sobre masonita. (Foto: Museu Frida Kahlo, Mèxic).

L'any 1946 a Nova York és operada novament de la columna pel doctor Wilson, que li fa un artrodesi de quatre vèrtebres lumbar, un empelt amb la pelvis i li col·loca una placa de vitali de quinze cm de llarg. Durant vuit mesos ha de portar una cotilla de metall. La intervenció no donarà resultats satisfactoris: Frida continuarà amb els seus dolors, fins al punt d'haver-li d'administrar morfina. Això la portarà a addiccions a les drogues (Demerol i morfina principalment, per mitigar els forts dolors). Aquell mateix any pintà *Árbol de la esperanza, mantente firme* (1946, Figura 8), un autoretrat on exposa l'episodi viscut de l'operació quirúrgica a la seva columna vertebral. El quadre és molt contundent: en primer terme, una Frida que acaba de sortir del postoperatori, de cara a un paisatge àrid, deixant entreveure una esquena plena de cicatrius de les “ganivetades” —en paraules de l'artista— dels cirurgians. Tota l'escena, sota un sol radiant, en contraposició a l'altra escena, on veiem una Frida asseguda, sota una lluna, que sosté la cotilla i a la seva mà una bandera amb la següent inscripció: “*Árbol de la esperanza, mantente firme*”, estrofa d'una de les cançons preferides de l'artista, *Cielito Lindo*.

Aquest mateix any pintà *El venado herido*, una pintura a l'oli on també reflecteix el dolor físic pel qual estava passant. Es pintà a si mateixa, meitat animal i meitat humana.

L'any 1948 el dentista de Frida, Samuel Fastlicht, rebé pels seus serveis professionals diverses obres, entre elles un autoretrat de l'artista vestida de tehuana. No el podia pagar amb diners, i és per això que el doctor fou recompensat amb les seves obres. En anys posteriors rebé dos bodegons amb dedicatòries personalitzades (“*Soy de Samuel Fastlicht. Me pintó con todo cariño Frida Kahlo, en 1951, Coyoacán*” i “*Para Samuel Fastlicht pintó con todo amor. Frida Kahlo. En la ciudad de Puebla. 1952*”). En més d'una ocasió, sol·licità al doctor que li receptés un potent narcòtic per alleujar el dolor, però Fastlicht s'hi va negar: “*Oiga compañero, ¿qué no sería mucha lata para usted darme dos recetas para comprar dos ampollitas de demerol para poder dormir a gusto hoy y mañana? Solamente me las venden con receta para narcóticos*”.¹⁷

ELS ÚLTIMS ANYS DE L'ARTISTA

L'any 1950 la salut de Frida recau i és hospitalitzada de nou. En aquest any se sotmet a set intervencions de columna i a l'amputació de dos dits del peu dret. Per a aquestes operacions rebé els consells del seu amic Eloesser, com també de Josep Puig i Gurí,¹⁸ un cirurgià traumatòleg català, amic del doctor David Glusker, metge jueu

noviaorquès, que també era de l'opinió d'amputar els dits a causa de la isquèmia, però millor des dels metatarsos, per obtenir una cicatrització menys lenta i perillosa (*"Yo no conozco bien al doctor Puig y no sé a qué decidirme, pues es tan fundamental para mí esta operación que tengo miedo de hacer una pendejada!"*).¹⁹ També rebé el parer del doctor Julio Zimbrón: *"Un médico joven, el doctor Julio Zimbrón, me propone un tratamiento extraño que quiero consultarte, pues no sé hasta qué punto sea positivo. Dice que él me garantiza que la gangrena desaparece. Se trata de unas inyecciones subcutáneas de gases ligeros, helio, hidrógeno y oxígeno. ¿Qué crees que pueda haber de cierto en todo esto? ¿No podrán formarse embolias?"*.²⁰ Tenia gangrena als quatre dits del peu dret i es recomanà l'amputació del peu fins al taló. A la vegada, s'aprofita per realitzar-li un nou empelt d'os a la columna vertebral. Frida fou atesa per al doctor Juan Farill. Va ser intervinguda sis vegades de la columna vertebral, i a causa de l'operació començà a utilitzar cadira de rodes (Figura 9). Frida elogià el doctor Farill en el seu diari íntim: *"En toda mi vida he tenido 22 operaciones*

Figura 9. Frida Kahlo a l'habitació de l'Hospital Anglès pintant "Retrato de la familia Frida", 1950. (Fotografia: Juan Guzmán, Mèxic).

quirúrgicas. El Dr. Juanito Farill a quien considero un verdadero hombre de ciencia y además un ser heroico por que ha pasado su vida entera salvando a los enfermos siendo él un enfermo (...) El Doctor Farill me salvó. Me volvió a dar alegría de vivir. Todavía estoy en la silla de ruedas, y no sé si pronto volveré a andar. Tengo el corset de yeso que ha pesar de ser una lata pavorosa, me ayuda a sentirme mejor de la espina. No tengo dolores. Solamente un cansancio”.²¹

En compensació per l'operació, Frida li regalà una pintura, *Autoretrato con el retrato del Dr. Farill* (1951): “*El cuadrito que voy a regalarle al Dr. Farill y que estoy haciendo con todo mi cariño para él*”.²² La pintora es representa en una cadira de rodes davant del cavallet amb el retrat del doctor. La pintora pinta amb la seva sang i utilitza el seu cor com a paleta. Interessant veure com va pintar el doctor, amb les celles unides, igual que Frida.

La intervenció, però, no sortí del tot bé: la ferida s'infectà i Frida patí noves operacions que li ocasionaren febre alta i més dolor, que li intentaren calmar amb injeccions de Demerol i d'opioide. Diego l'acompanyà en tot moment i li muntà un cavallet perquè pogués continuar pintant.

Un cop retornada a casa, durant la convalescència fou atesa pel doctor Rafael Mendívil, alumne de Farill. Per agrair les seves atencions, Frida li pintà una mà amb llapis de colors; s'hi pot llegir: “*La mano de Frida Kahlo para el Dr. Mendívil cariñosamente y por la paz dentro de la Cirugía*”.

L'any 1953, en el seu diari íntim escrivia: “*Viernes 30 de enero de 1953. A pesar de mi larga enfermedad, tengo alegría inmensa de VIVIR*”.²³ I així ho mostrà en el quadre *Naturaleza viva* o *Viva la vida*: un bodegó amb unes síndries de colors vibrants i intensos; en una d'elles, capaç de resumir la seva història tràgica, escriví “Viva la vida!”. L'octubre d'aquell any Frida escriví a l'actriu Dolores del Río demanant-li mil pesos (signant com a “*tu niña enferma*”), perquè no en tenia prou per pagar els metges ni les medecines; a canvi li enviava una de les seves pintures. Diego, quan s'assabentà d'aquesta petició, feu retornar els diners, perquè va suposar que es tractava d'una argücia de Frida per aconseguir-los amb la finalitat d'adquirir droga i així alleujar el dolor.

El 13 d'abril, en una de les seves exposicions a Mèxic, la pintora assisteix a la inauguració, postrada en un llit, tot i que els metges li han prohibit d'anar-hi. Havia estat traslladada amb una ambulància i el llit el van col·locar al centre de la galeria,

mentre Frida anava cantant i bevent juntament amb els seus amics, artistes i la premsa. Per a Diego, era el comiat de Frida: *“Se estaba despidiendo de la vida”*.²⁴

El 7 de maig Frida ensopegà amb unes rajoles del carrer, motiu pel qual va haver d'ingressar a l'American British Cowdray Hospital, més conegut com a Hospital Anglès: *“Ayer siete de mayo de 1953 al caerme en las baldosas de piedra se me enterró en una nalga (de perro) una aguja. Me trajeron inmediatamente al Hospital en una ambulancia. Sufriendo enormes dolores y gritando en la distancia de casa al Hospital Inglés – me tomaron una radiografía, localizaron la aguja y me la van a sacar uno de estos días con imán. Gracias a mi Diego amor de toda mi vida, gracias a los Doctores con mi amor”*.²⁵

El mes d'agost l'artista està molt preocupada per la seva salut: *“Seguridad de que me van a amputar la pierna derecha. Detalles sé pocos, pero las opiniones son muy serias. Dr. Luis Méndes y el Dr. Juan Farill. Estoy preocupada, mucho, pero a la vez siento que será una liberación”*.²⁶ Finalment li amputaren la cama dreta per dessota del genoll per frenar la gangrena: *“11 de febrero de 1954. Me amputaron la pierna hace 6 meses. Se me han hecho siglos de tortura y en momentos casi perdí la razón. Sigo sintiendo ganas de suicidarme. Diego es el que me detiene por mi vanidad de creer que le puedo faltar”*.²⁷ En el seu diari íntim pintà els seus propis peus en forma de gerro. N'hi broten unes branques espinoses (*“Pies para qué los quiero si tengo alas pa'volar”*).

Aquesta amputació la va portar a una forta depressió, amb temptatives de suïcidi un parell de vegades. Es tornà addicta als analgèsics i als opiacis prescrits pels metges: L'alcohol l'ajudava a superar aquests moments: bevia dues ampolles de conyac al dia.

Per aquest motiu va haver d'ingressar a l'hospital després d'una temptativa de suïcidi, i encara que va prometre no recaure, novament va ser hospitalitzada: *“Abril 27-1954. Salí sana. Hice la promesa y la cumpliré de jamás volver atrás. Gracias a Diego, gracias al Dr. Ramón Parres, gracias al Dr. Glusker, gracias al Dr. Farill, gracias al Dr. Polo, al Dr. Armando Navarro, al Dr. Vargas. Gracias a mí misma y mi voluntad enorme de vivir entre todos los que me quieren y para todos los que quiero. Que viva la alegría, la vida”*.²⁸

El suïcidi havia format part de la vida de l'artista durant molts anys. Cal recordar la pintura que va realitzar uns anys abans, titulada *El suicidio de Dorothy Hale*

(1938), on recreava l'escena en què l'actriu nord-americana Dorothy Hale se suïcidà saltant al buit des del seu departament de Nova York. La intèrpret havia tingut amistat amb Frida, atès que havia estat casada amb Gardner Hale, retratista i muralista al fresc. L'obra havia estat un encàrrec d'una de les amigues de l'actriu, a qui no li entusiasma, ja que quedà esparverada davant la crua realitat de l'escena: Frida fins i tot havia pintat sang en al marc del quadre.

Aquell any, continuant amb la causa comunista en la qual està molt relacionada, compon l'obra *El marxismo dará salud a los enfermos* (1954): hi apareix dreta, amb unes cresses, rebent l'ajuda de Karl Marx, que li posa una cotilla ortopèdica.

En una de les seves últimes aparicions, en una manifestació, la trobem amb Diego empenyent-li la cadira de rodes. Protestaven per la intervenció dels Estats Units a Guatemala.

El matí del 13 de juliol de 1954, el doctor Armando Navarro Montoya, que anava a prendre-li unes mostres de sang per controlar l'anèmia, se la va trobar morta. Tenia 47 anys. A l'acta de defunció, segons la versió oficial, consta que la mort fou produïda per una embòlia cerebral, però altres estudiosos han proposat un suïcidi o una sobredosi. La nit anterior, explica Diego a la seva autobiografia, quan entrà a l'habitació on es trobava Frida li donà per anticipat un regal, un anell amb motiu del seu vint-i-cinquè aniversari, tot que encara faltaven uns dies per a la celebració. Diego li va preguntar per què l'hi donava tan aviat, i Frida li respongué perquè sentia que l'anava a deixar en poc temps. Pocs anys més tard, el 1957, morí el seu estimat Diego.

LA RELACIÓ DELS METGES DE FRIDA KAHLO AMB CATALUNYA

Com ja s'ha comentat anteriorment, Frida va mantenir una relació d'amistat i professional amb el doctor Leo Eloesser. Eloesser va néixer a San Francisco el 29 de juliol de 1881. Després de graduar-se a la Universitat de Heidelberg (Alemanya), va retornar per treballar al San Francisco General Hospital i va dirigir la seva pròpia clínica. Pocs dies abans de complir els 55 anys va esclatar la Guerra Civil Espanyola i va prendre la decisió d'ajudar la causa republicana.

Abans va recaptar 50.000 dòlars de donacions privades, amb els quals va finançar una unitat d'ambulància i un hospital de campanya i va organitzar un grup de voluntaris

Figura 10. El Dr. Leo Eloesser (a la dreta de la imatge) operant al front de Terol durant la Guerra Civil Espanyola, 1937.

(Font: <https://www.brigadasinternacionales.org/2018/07/23/leo-eloesser/>).

mèdics de la costa del Pacífic per col·laborar amb el dispositius sanitaris de l'exèrcit republicà. Va prestar servei amb el seu hospital quirúrgic a Terol i a Vic (Figura 10).²⁹

Retornat a casa, i amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, no li permeteren integrar-se als serveis mèdics per les seves conviccions comunistes, i anà a la Xina per l'Organització de les Nacions Unides. Allà coincidí amb el doctor canadenc Henry Norman Bethune, cirurgià que també formà part de les Brigades Internacionals durant la Guerra Civil Espanyola. L'any 1976 va morir a Mèxic, on residia.

L'any 1950 Frida també va demanar l'opinió mèdica al doctor Josep Puig i Gurí sobre l'amputació de dos dits del peu dret. Puig era un traumatòleg nascut a Barcelona el 22 de març de 1914. Es traslladà a Manresa i va acabar els estudis de medicina el 1936. Durant la Guerra Civil fou capità metge a l'Institut Pere Mata, al front de l'Ebre, i a l'Hospital de Vallcarca (cap del Servei de Traumatologia del Pavelló 6). En acabar la guerra va passar a l'exili per Prats de Molló, anà a l'hospital de Besièrs i el 27 de juliol de 1939, a Veracruz, on s'exilià per exercir de metge rural. El 1941 sortí de Mèxic per fer estudis de postgrau a la Universitat d'Iowa (Estats Units) i retornà el

1947 per exercir la pràctica privada a Ciutat de Mèxic, amb el títol de metge cirurgià a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM).³⁰ Fou també metge de l'Hospital Anglès, on Frida Kahlo havia estat ingressada l'any 1953 per una caiguda al carrer, i cap de Servei del Departament de Cirurgia Ortopèdica de l'hospital per a malalts crònics de la regió de Tepexpam, dependent de la Secretaria de Salubritat i Assistència, fins a l'any 1982. Es desconeix l'any de la mort del doctor Puig.

És possible que els doctors Leo Eloesser i Josep Puig i Gurí es coneguessin durant la Guerra Civil Espanyola al front de Terol, on tots dos exerciren la cirurgia de guerra en els diferents hospitals militars habilitats a la zona durant la batalla de l'Ebre.

CONCLUSIONS

Frida Kahlo va ser una dona amb una ideologia avançada al seu temps i és actualment una icona dels moviments feministes i dels drets de la llibertat i diversitat sexual.

L'accident amb un tramvia durant la seva infantesa li va provocar un dolor físic i psíquic persistent que condicionà la seva vida i la manera de veure-la.

Les seves pintures traspuen una presència constant de dolor i un missatge de desesperació, tal com afirmava la mateixa artista: "*Mi pintura lleva dentro el mensaje del dolor (...) Nunca pinto sueños o pesadillas. Pinto mi propia realidad.*"³¹

Aquest dolor persistent i les constants cirurgies i intervencions la van empènyer a les addiccions (opiacis, narcòtics, sedants i també la beguda), per tal de pal·liar aquest patiment.

També es veié obligada a prendre ansiolítics i antidepressius per fer front a les dificultats i obstacles de la vida i als continus mals a què es va veure sotmesa, amb anèmia crònica, astènia, adinàmia, anorèxia, escoliosi, arteriopatia, bacterièmia per tuberculosi, micosi a les mans, etc.

Però, segurament, el dolor més gran va ser la pèrdua dels seus fills i la impossibilitat de ser mare, la qual cosa la portà a una depressió crònica. Tot i aquest abatiment i desesperança, Frida va ser una artista plena de vida.

NOTES

1. HERRERA, Hayden. *Frida. Una biografía de Frida Kahlo*, p.18.
2. TIBOL, Raquel. *Frida Kahlo: Crónica, testimonios y aproximaciones*, p. 311.
3. HERRERA, Hayden. *Frida. Una biografía...op.cit.*, p.73.
4. HERRERA, Hayden. *Frida. Una biografía...op.cit.*, p.75.
5. HERRERA, Hayden. *Frida. Una biografía...op.cit.*, p.90.
6. Vegeu el blog del doctor Miquel Bruguera, *La història de la cardiologia en els murals de Diego Rivera*.
7. TIBOL, Raquel. *Frida Kahlo, una vida abierta... op.cit.*, p.56.
8. En el llibre *Mi querido Doctorcito. Frida Kahlo y Leo Eloesser: Correspondencia* (Mèxic: Editor Canaculta, Museo Dolores Olmedo, 2007. 285 p.) es recullen les cartes escrites per ambdós.
9. KAHLO, Frida. *Ahí les dejo mi retrato*, p.131.
10. KAHLO, Frida. *Ahí les dejo... op.cit.*, p.127.
11. KAHLO, Frida. *Ahí les dejo... op.cit.*, p.131.
12. Vegeu el blog del doctor Xavier Sierra, <https://xsierrav.blogspot.com/search?q=frida>. El fresc forma part d'un conjunt mural del Institut of Arts de Detroit.
13. Al consultori del Dr. Villafuente, Frida aprofità la llibreta de receptes per escriure una llista dels seus vint amors.El primer, evidentment el seu exmarit, Diego Rivera; el següent, per aquest ordre, Alejandro Gómez (el seu amor de joventut l'editor gallec Alejandro Camposel dibuixant i pintor català Josep Bartolí, l'exiliat espanyol Ricardo Arias Viñas, l'actriu mexicana Lucha Reyes, la seva amiga Levy, la pintora i poetessa mexicana Isabel "Chabela" Villaseñor, l'artista mexicana Machila Armida, el polític rus Lev Trotski, el fotògraf hongarès Nickolas Muray, l'escultor i dissenyador nord-americà Isamo Noguchi, l'actriu mexicana María Félix de los Ángeles ("La Doña"), la cantant mexicana Chavela Vargas, la ballarina Martha Graham, el pintor mexicà Francisco Dosamantes, la seva infermera Judith Ferreto i la cantautora mexicana Graciela Olmos, entre d'altres.
14. Josep Bartolí i Guiu va ser un dibuixant català que hagué d'exiliar-se durant la Guerra Civil Espanyola. Estigué durant un temps en un dels camps de concentració de França. Després d'un llarg períple aterrà a Mèxic, abans d'instal·lar-se als Estats Units. Conegué Frida Kahlo i va ser-ne amant. De l'agost del 1946 al novembre del 1949 mantingueren una relació apassionada i una correspondència, en què Bartolí li deia "Mara", nom en clau per evitar sospites. L'any 2020 es va estrenar a les cartelleres la pel·lícula *Josep*, on descriu l'exili del català. El seu fons es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

15. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.379.
16. Vegeu *Mi querido doctorcito. Correspondencia entre Frida Kahlo y Leo Eloesser*.
17. KAHLO, Frida. *Ahí les deixo... op.cit.*, p.342.
18. Josep Puig i Gurí exercia de traumatòleg a Mèxic en aquesta època. Vegeu: CALBET i CAMARASA, Josep M.; CORBELLÀ i CORBELLÀ, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans*. 2a ed. Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. [En premsa].
19. KAHLO, Frida. *Ahí les deixo... op.cit.*, p.336.
20. KAHLO, Frida. *Ahí les deixo... op.cit.*, p.337.
21. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.122-23.
22. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.123.
23. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.136-137.
24. HERRERA, Hayden. *Frida. Una biografia... op.cit.* p.516.
25. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.187.
26. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.173.
27. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.174.
28. FRIDA, Kahlo. *El diario de Frida... op.cit.*, p.178-80.
29. Vegeu "Un médico ejemplar: el Dr. Leo Eloesser" al blog *Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales*. [En línia]. Consultable a: <<https://www.brigadasinternacionales.org/2018/07/23/leo-eloesser/>>. [Consulta: 24 juliol 2024].
30. Josep Puig i Gurí col·laborà a "The Militar Surgeon", "Northwest Medicine", "The Urologic and Cutaneous Revue", "The Journal of Bone and Joint Surgery", "The Medical Press of London", "Revista de Medicina" de Mèxic, "The Year Book Publishers", i altres revistes. És autor de *Treatment of War Wounds and Fractures*. Es va retirar a La Jolla (Califòrnia). Després de la guerra va tornar algun cop a Manresa i a Barcelona. Vegeu: CALBET i CAMARASA, Josep M.; CORBELLÀ i CORBELLÀ, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*
31. TIBOL, Raquel. *Frida Kahlo, una vida abierta... op.cit.*, p.50.

BIBLIOGRAFIA

- BARTRA i MURIA, Eli. *Frida Kahlo: Mujer, ideología, arte*. 1a ed. Barcelona: La Sal, edicions de les dones, 1987. 121 p.
- BRUGUERA, Miquel. *Els metges de Frida Kahlo*. Bloc sobre curiositats de la història de la medicina, Barcelona, 30/08/2021. [En línia]. Consultable a: <<https://curiositatshistoriamedicina.wordpress.com/2021/08/30/metges-frida-kahlo/>>. [Consulta: 24 juliol 2024].
- BRUGUERA, Miquel. *La història de la cardiologia en els murals de Diego Rivera (1a i 2a part)*. Bloc sobre curiositats de la història de la medicina, Barcelona, 13/03/2023. [En línia]. Consultable a: <<https://curiositatshistoriamedicina.wordpress.com/2023/03/13/cardiologia-diego-rivera/>>. [Consulta: 24 juliol 2024].
- BARAJAS, Jorge. *Los Médicos en la pintura de Frida Kahlo (1a i 2a part)*. Blog El arte en la medicina, Universidad de Guadalajara, 18/03/2012. [En línia]. Consultable a: <https://elarteenlamedicina.blogspot.com/2012/03/los-medicos-en-la-pintura-de-frida_18.html>. [Consulta: 24 juliol 2024].
- DUARTE, María Estela et al. *Frida Kahlo. Edición conmemorativa: 100 años del nacimiento de Frida Kahlo*. México: Editorial Océano de México. 2007. 250 p.
- HERRA, Hayden. *Frida. Una biografía de Frida Kahlo*. 1a ed. Barcelona: Penguin Random House Grupo Editorial, 2019. 621 p.
- HESSE, María. *Frida Kahlo. Una biografía*. Editorial Lumen, 2016. 160 p.
- KAHLO, Frida. *Ahí les dejo mi retrato*. 1a ed. Barcelona: Lumen, 2005. 412 p.
- KETTENMANN, Andrea. *Frida Kahlo 1907-1954. Dolor y pasión*. 1a ed. Alemania: Benedickt Taschen. 1992. 96 p.
- LAUNER, John. "Frida Kahlo and her doctors". A: *Postgraduate Medical Journal* [Londres], juny 2018, vol.94, núm.1112: 369-70.
- MADRAZO, Claudia; CORDERO REIMAN, Karen; CASAR, Eduardo. *El diario de Frida Kahlo. Una nueva mirada*. 2a reedició: México: La Vaca Independiente, 2017. 223 p.
- MELJEM-MOCTEZUMA, José; ALMENDRA BURGOS-MARTÍNEZ, Leonor. "Influencia de la relación médico-paciente en la vida de Frida Kahlo". A: *Revista Conamed* [Mèxic], 2013, 18 (3): 139-143.
- MORENO VILLARREAL, Jaime. *Frida en París, 1939*. 1a ed. Madrid: Turner Publicaciones, 2021. 247 p.
- POMI, Jorge. "Mi querido doctorcito". A: *Revista +Cerca [La Revista de Salud del CASMU, Uruguay]*, agost 2015, núm.8: 14-20.

- REEF, Chaterine. *The doctor and the artist*. Bloc Stanford School of Medicine, estiu 2013. [En línia]. Consultable a: <<https://sm.stanford.edu/archive/stanmed/2013summer/article8.html>>. [Consulta: 24 juliol 2024].
- SANFILIPPO, José. "Frida y Fastlicht". A: *Revista de la Asociación Dental Mexicana* [Mèxic], gener-febrer 2005; volum 62, núm. 1: 31-35.
- SERRANO, Jessica; ESTRADA, Gerardo; MURILLO, Octavio; et al. *El Universo Frida Kahlo*. 1a ed. Barcelona: RM Verlag, 2022, 237 p.
- SIERRA, Xavier. *Los murales de la industria de Detroit de Diego Rivera*. Blog "Un dermatòleg en el museu, Barcelona", 2/01/2021. [En línia]. Consultable a: <<https://xsierrav.blogspot.com/search?q=frida>> [Consulta: 24 juliol 2024].
- TIBOL, Raquel. *Frida Kahlo: Crònica, testimonios y aproximaciones*. 1a ed. Mèxic: Ediciones de Cultura Popular, 1977. 159 p.

NOTA DE REDACCIÓ DE LA REVISTA GIMBERNAT

Aquest article sobre Frida Kahlo va ser lliurat a *Gimbernat* el 25 de juliol i acceptat el 10 de setembre de 2024 per a la seva publicació al gener de 2025. En aquest espai de temps, professionals de l'Institut Guttmann han publicat en el *Journal of Neurology* de 23 de setembre de 2024 un important estudi sobre l'etiopatogènia del dolor que patia l'artista (vegeu: *Frida Kahlo could have had cauda equina syndrome: a case report*. doi: 10.1007/s00415-024-12695-5. [Consulta: 11 octubre 2024].

L'article d'Ida Carrau aporta una visió diferent, amb una mirada femenina, sobre les relacions, la frustració de la maternitat, la connexió entre patologia i obra artística, i la relació d'alguns dels seus metges amb Catalunya.

Aquests articles complementen des d'anàlisis diferents el ja conegut sobre aquesta destacada pintora contemporània.

